

ORTA MƏKTƏBİN KİMYA KURSUNDA KİMYƏVİ ANLAYIŞLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN ELMİ VƏ METODİK ƏSASLARI

A.C.Quliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orta məktəbin kimya kursunda şagirdlərdə kimyəvi anlayışlar sisteminin inkişafı elmi dünyagörüşünün, möhkəm biliyin formalaşması, bacarıq və vərdişlərin yaranmasına xidmət edir. Anlayış – ətraf aləmin cisim və hadisələrinin reallaşdırıl-masının əsas əlamətlərini ifadə edən mücərrəd təfəkkürün formasıdır.

Elmi anlayışların öyrənilməsi şagirdlərin əqli inkişafında həlledici rol oynayır.

Anlayış dərkətmə fəaliyyətinin quruluş komponentidir. Elmi bilik bir sistem olmaqla özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- * əsas anlayışlar və terminlər;
- * gündəlik reallıq faktları və elm;
- * fəaliyyət üsulları haqqında bilik;
- * elmin əsas qanunları;
- * nəzəriyyələr, bu və ya digər bilik sahəsinin əsas ideyalar sistemi.

Qeyd olunan hər bir elmin və tədris fənninin quruluşuna aiddir. Birinci növbədə fənnin əsas tərkib hissəsi olan anlayışlar öyrədilir. Anlayışları bilmədən təlim materialını öyrənmək mümkün deyil.

Elmi anlayışları şagirdlərin mənimsəməsi problemi pedaqoji-psixologiyada və təlim nəzəriyyəsinə əsas yer tutur. Anlayışlara malik olmadan biliyə malik olmaq mümkün deyil. İnkişafetdirici təlimin əsas prinsipi nəzəri biliklərə malik olmaqdır.

Dərkətmə prosesi empirik və nəzəri anlayışlar vasitəsilə biliyə çevrilir. Empirik anlayışlar cisim və hadisələr haqqında, onların fərqli xüsusiyyətləri haqqında nəzəriyyələrdən kənar biliklərdir. Empirik anlayışlar müqayisə, analiz, sintez, ümumiləşdirmə, dəqiqləşdirmə və s. əsasında aparılan təcrübədə öyrənilir.

Empirik anlayışlarda fərqli olaraq nəzəri anlayışlar dialektik məntiqin qanunlarına əsasən inkişaf edir. Məktəb kimya kursunda dəyişməyən anlayış yoxdur. Empirik anlayışlar nəzəri anlayışların dəqiqləşdirilməsində yardımçı rolunu oynayır. Empirik anlayışlar induktiv və deduktiv yolla formalaşa bilər.

Anlayışların quruluş komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Anlayışın məzmunu. Ümumi və əsas əlamətləri əhatə edir.
2. Anlayışın həcmi. Fənnin anlayışın əlamətlərinə uyğun olan bütün obyektlərini əhatə edir. Fənnin obyektinin ayrı-ayrı əlamətləri anlayışın həcm

elementləri adlanır.

3. Anlayışın başqa anlayışlarla əlaqəsi.

Hər bir anlayış əlamətlərinə görə digər anlayışlarla münasibətdə olur və ya onlarla ümumi anlayışlar qrupunu əmələ gətirirlər. Elmdə və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində istifadə olunan anlayışlar quruluşuna və tipinə görə çox müxtəlifdir. Anlayışlar fənnin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əlamətlərinə görə təsnif olunurlar.

Məzmununa görə anlayışlar sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölünürlər. Sadə anlayışlar obyektin az əlamətini əhatə edir. Mürəkkəb anlayışlar daha çox əlaməti ifadə edir. Mürəkkəb anlayışların həcmi maksimum, sadə anlayışların həcmi minimum olur. Məsələn, təbiət elmləri və həmçinin ətraf aləmin anlayışları arasında əlaqə mövcuddur. Hər bir anlayış mənşəyinə görə müəyyən olunur. Məsələn, maddə materiyanın mövcudluq formasıdır. Kimyəvi reaksiya maddələrin çevrilməsinə aiddir.

Hazırda kimya kursunda inkişaf etdirilən anlayışların mürəkkəbliyi və şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq didaktikada, psixologiya və fənlərin metodikasında onların dərk etmə fəallıqlarının müxtəlif səviyyələri müəyyən edilmişdir. Kimya tədrisində anlayışların dərk olunmasının dörd səviyyəsinin müəyyən olunması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Birinci səviyyə. Bu səviyyədə ayrı-ayrı və xüsusi faktların öyrənilməsi ilə fənnin empirik anlayışları yaradılır. Buna faktoloji səviyyə deyilir. Kimya bilikləri faktlardan ibarətdir (atom, molekul, maddə və s). Bu faktlardan birinin öyrənilməsi empirik və nəzəri anlayışların inkişafı üçün zəruridir. Məsələn, «kimyəvi element» anlayışı «atom», «molekul», «maddə» anlayışlarının öyrənilməsində istifadə olunur.

Dərk etmə fəallığının bu səviyyəsi reproduktiv xarakter daşıyır. Yəni şagirdlər faktları müəllimin izahı və ya dərslik materialları əsasında izah edir və yadda saxlayırlar.

İkinci səviyyə. Təsdiqedicə əməliyyat adlanır. Dərk etmə fəallığının bu mərhələsində təlim problemini həll etmək üçün zəruri faktlardan və empirik anlayışlardan istifadə olunur. Tədris materialında yeni səbəb-nəticə əlaqələri aşkarlanır. Praktiki, nəzəri və məntiqi təsdiq olunur. Analiz, sintez və müqayisə metodları yeni obyektlərə yönəldilir. Bu səviyyədə formalaşan anlayışların möhkəmləndirilməsi həyata keçilir.

Üçüncü səviyyə. Anlaşıqlı səviyyə adlanır. Bu səviyyə şagirdlərin məhsuldar düşünməsinin fəal inkişafı ilə əlaqəlidir. Şagirdlər nəzəri anlayışları araşdırır, analizin nəticəsini dəqiqləşdirməyi öyrənirlər. Bu səviyyədə onlar dəqiq anlayışları nəzəri anlayışlarda yeni faktlardan istifadə edirlər. Müxtəlif tədris problemlərinin həllində və digər anlayışların dərk olunmasında istifadə olunur. Məsələn, «atom» anlayışı empirik formadan daha geniş nəzəri formaya qədər

inkişaf edir.

Dördüncü səviyyə. Yaradıcı səviyyə adlanır. Bu səviyyədə şagirdlər VII-XI siniflərdə eksperimental və nəzəri məsələləri həll edirlər. Kimya kabinetində laboratoriya və praktik işlərin aparılmasında daha çox müstəqillik qazanırlar. Yuxarı siniflərə keçdikcə onlarda tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf edir.

Kimya tədrisində anlayışların yaranması və inkişafı aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

- 1) empirik əsasda xüsusi elmi anlayışların formalaşması;
- 2) ümumi anlayışların xüsusi anlayışların ümumiləşməsi əsasında inkişafı;
- 3) ümumi anlayışların dəqiqləşdirilməsi, onlara xüsusi anlayışların, və faktların daxil edilməsi.

Dərketmə fəallığının səviyyələrini atom anlayışı ilə nümayiş etdirmək olar.

Orta məktəbdə kimya kursunun mühüm vəzifəsi kimyəvi anlayışların formalaşmasıdır. Kimyəvi anlayışlar dünyanın kimyəvi mənzərəsini əks etdirir, onların əsasında şagirdlərdə elmi-dünyagörüşü formalaşır. Elmi anlayışların mənimsənilməsi və şagirdlərin dərketmə fəallıqlarının əsasında tədris sisteminin təşkili dayanır.

Aşağıda anlayışların formalaşmasının metodik şəraiti verilir:

1. Yeni anlayışın formalaşması ona dair kifayət qədər biliyin olduğu halda mümkündür.
2. Anlayış formalaşarkən onun əsas əlamətləri(quruluşu) ardıcıl aşkar olunur və onlar arasında əlaqə yaradılır.
3. Anlayış formalaşarkən yalnız onun daxili əlaqəsi deyil, həm də başqa anlayışlarla əlaqəsi nəzərə alınır.
4. Anlayışın əsas əlamətləri onun inkişafını və asan mənimsənilməsini təmin etməlidir. Əgər bu əlamətlər kifayət etməzsə əlavə məlumatlardan istifadə oluna bilər.
5. Bəzi anlayışların mücərrəd xarakteri onların mənimsənilməsində çətinlik yaradır. Belə halda müxtəlif növ əyanilikdən, məsələn, kimya eksperimenti, model-ləşdirmə, ekran vasitələri və. s. istifadə olunur.
6. Anlayışların formalaşmasında fənlərarası əlaqələrdən istifadə olunması əhəmiyyət kəsb edir..

Anlayışların mənimsənilməsini təşkil edərkən daha geniş yayılmış iki formalizmdən çəkinmək lazımdır. Birincisi kifayət qədər dərk olunmayan əzbərləmədir, ikincisi anlayışların fəndənkənar öyrədilməsidir. Anlayışların şagirdlər tərəfindən şüurlu, elmi və sistemli mənimsənilməsi üçün müəyyən şəraitin yaradılması zəruridir. Bunlardan daha əhəmiyyətli müəllimin dərslərdə verilən anlayışları yaxşı bilməsidir.

Digər şərait müəllimin təlim prosesində anlayışların formalaşması problemini anlamasıdır. Anlayışlar o halda asan mənimsənilir ki, şagirdlər onun

mahiyyətini dərk etmiş olurlar. Anlayışların mənimsənilməsinin mühüm şəraiti şagirdlərin dərk etmə fəallıqlarının təşkilidir. Şagirdlər təlim prosesində analiz, sintez və ümumiləşdirmə aparmağı öyrənməlidirlər.

Anlayışlar kimya fənninin məzmununda əsas yer tutur. Orta məktəbin kimya kursunun mühüm anlayışları olan «kimyəvi element», «maddə», «kimyəvi reaksiya», «kimya istehsalatı» bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil.

Kimyəvi element haqqında anlayışlar sisteminə aşağıdakı komponentlər (tərkib hissələri) daxildir:

- * kimyəvi elementlərin atomları;
- * təbiətdə elementlərin yayılması və dövrəsi;
- * kimyəvi elementlərin təsnifatı.

Kimyəvi reaksiya haqqında anlayışlar sistemi özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

- * kimyəvi reaksiyaların əlamətləri, mahiyyəti və mexanizmi;
- * kimyəvi reaksiyaların başlanması və getməsinin qanunauyğunluqları (enerji, sürət, kataliz, kimyəvi tarazlıq).
- * kimyəvi reaksiyaların təsnifatı;
- * kimyəvi reaksiyaların praktik tətbiqi;
- * kimyəvi reaksiyaların tədqiqat metodları.

Qeyd olunan anlayışlar sisteminə daxil olan komponentlərin hər birinə dair şagirdlərin bilikləri orta məktəbin kimya kursunda ardıcıl olaraq inkişaf edir. Bura-da nümunə olaraq kimyəvi reaksiya haqqında anlayışlar sisteminə daxil olan komponentlərdən birinin - «kimyəvi reaksiyaların təsnifatı»-nın orta məktəbin kimya kursunda mövzular üzrə şagirdlərin kimya biliklərinin ardıcıl olaraq inkişaf etdirilməsində rolunu nəzərdən keçirək.

Elmi və metodik ədəbiyyatlarda kimyəvi reaksiyalar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. *Qarşılıqlı təsirdə olan maddələrin aqreqat halına görə:*

a) homogen reaksiyalar:

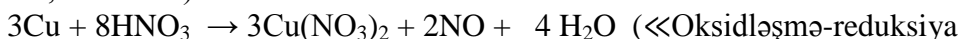
b) heterogen reaksiyalar:

2. *Oksidləşmə-reduksiya prosesinin iştirakına görə:*

a) oksidləşmə- reduksiya reaksiyaları:

$2\text{NH}_3 + 3\text{CuO} \rightarrow 3\text{Cu} + \text{N}_2 + 3\text{H}_2\text{O}$ («Oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları» mövzusu, VIII sinif)

reaksiyaları» mövzusu, VIII sinif).

b) Oksidləşmə-reduksiya prosesinin iştirakı olmayan reaksiyalar:

$\text{NaCl} + \text{AgNO}_3 \rightarrow \text{AgCl} \downarrow + \text{NaNO}_3$ («Duzlar» mövzusu, VIII sinif və «Halogenlər» mövzusu, IX sinif).

$\text{Ca(OH)}_2 + \text{CO}_2 \rightarrow \text{CaCO}_3 \downarrow + \text{H}_2\text{O}$ («Karbon» mövzusu, IX sinif).

3. *Katalizatorun iştirakına görə:*

a) katalizatorun iştirakı ilə gedən reaksiyalar:

$\text{C}_2\text{H}_2 + 2 \text{H}_2 \xrightarrow{\text{Ni}} \text{C}_2\text{H}_6$ («Alkinlər» mövzusu, X sinif).

$2\text{SO}_2 + \text{O}_2 \xrightarrow{\text{V}_2\text{O}_5} 2\text{SO}_3$ («Kükürd» mövzusu, IX sinif).

b) katalizatorun iştirakı olmadan gedən reaksiyalar:

$4\text{NH}_3 + 3\text{O}_2 \rightarrow 2\text{N}_2 + 6\text{H}_2\text{O}$ («Azot» mövzusu, IX sinif).

$2\text{KJ} + \text{Cl}_2 \rightarrow 2\text{KCl} + \text{J}_2$ («Halogenlər» mövzusu, IX sinif).

4. *Reaksiyanın dönərliyinə görə:*

a) dönər reaksiyalar:

$\text{N}_2 + \text{O}_2 \leftrightarrow 2\text{NO}$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı » mövzusu, VIII sinif)

$\text{H}_2 + \text{O}_2 \leftrightarrow 2\text{HCl}$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı » mövzusu, VIII sinif)

b) dönməyən reaksiyalar:

$\text{CaCO}_3 + 2\text{HNO}_3 \rightarrow \text{Ca(NO}_3)_2 + \text{CO}_2 \uparrow + \text{H}_2\text{O}$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı »

mövzusu, VIII sinif).

$\text{Pb(NO}_3)_2 + 2\text{HCl} \rightarrow \text{PbCl}_2 \downarrow + 2\text{HNO}_3$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif).

5. *Reaksiyanın istilik effektinə görə:*

a) endotermik reaksiyalar:

$\text{CaCO}_3 \xrightarrow{t} \text{CaO} + \text{CO}_2 - Q$ («Kimyəvi reaksiyanın istilik effekti» mövzusu, VII sinif)

$\text{NH}_4\text{Cl} \xrightarrow{t} \text{NH}_3 + \text{HCl} - Q$ («Kimyəvi reaksiyanın istilik effekti» mövzusu, VII sinif)

a) ekzotermik reaksiyalar:

$\text{CaO} + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{Ca(OH)}_2 + Q$ («Kimyəvi reaksiyanın istilik effekti» mövzusu, VII sinif)

$2\text{H}_2 + \text{O}_2 \rightarrow 2\text{H}_2\text{O} + Q$ («Kimyəvi reaksiyanın istilik effekti» mövzusu, VII sinif)

6. *Başlanğıc maddələrin və son məhsulların say nisbətində görə:*

a) birləşmə reaksiyaları:

$4\text{NO}_2 + \text{O}_2 + 2\text{H}_2\text{O} \rightarrow 4\text{HNO}_3$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı » mövzusu,

VIII sinif)

$2\text{Ca} + \text{O}_2 \rightarrow 2\text{CaO}$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı » mövzusu, VIII

sinif)

b) parçalanma reaksiyaları

$\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3 \xrightarrow{t} 2\text{CuO} + \text{CO}_2 \uparrow + \text{H}_2\text{O}$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif) $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3 \xrightarrow{t} 2\text{NH}_3 + \text{CO}_2 \uparrow + \text{H}_2\text{O}$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif)

ç) əvəzetmə reaksiyaları:

H_2SO_4 (duru) + Fe \rightarrow $\text{FeSO}_4 + \text{H}_2 \uparrow$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif)

$2\text{AgNO}_3 + \text{Cu} \rightarrow \text{Cu}(\text{NO}_3)_2 + 2\text{Ag} \downarrow$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif).

c) mübadilə (və ya dəyişmə) reaksiyaları:

$\text{K}_2\text{SO}_4 + \text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \rightarrow \text{BaSO}_4 \downarrow + 2\text{KNO}_3$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif).

$2\text{NaCl} + \text{Pb}(\text{NO}_3)_2 \rightarrow \text{PbCl}_2 \downarrow + 2\text{NaNO}_3$ («kimyəvi reaksiyaların təsnifatı» mövzusu, VIII sinif).

7. *Bəsit və mürəkkəb maddənin tərkibinin dəyişməsi ilə gedən reaksiyalar:*

a) allotrop çevrilmələr: Qırmızı fosforun ağ fosfora çevrilməsi. («Fosfor» mövzusu, IX sinif)

b) izomerləşmə reaksiyaları: («Alkanlar» mövzusu, X sinif).

Burada kimyəvi reaksiyaların təsnifatı blokuna aid olunan anlayışların siniflər üzrə aid olduqları mövzuların göstərilməsinə baxmayaraq bu anlayışlar kimya kursunda təkamül istiqamətində inkişaf edir və biliyə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.M.Abbasov, A.H.Əliyev. Kimya tədrisində müasir təlim texnologiyaları, Kimya məktəbdə, №1, Bakı, 2009.
2. A.C.Quliyev, T.A.Vəliyeva. Orta məktəbdə kimyadan praktik işlərin aparılması prosesində şagirdlərdə kimya biliklərinin formalaşması. Kimya məktəbdə, №1, Bakı, 2018.
3. Г.М. Чернобельская. Методика обучения химии в среднем школе. Москва, 2000.
4. Т.З. Савич. Формирование понятия о химической реакции. М., «Просвещение», 1978.
5. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности у школьников. М.: Дрофа, 1988.- 123с.

А.Д.Кулиев

Научные и методические основы развития химических понятий в курсе химии средней школы

РЕЗЮМЕ

В статье даются важнейшие образовательные значения и условия формирования химических понятий в курсе химии средней школы. Показано, что формирование и развитие основных химических понятий осуществляются последовательно по ступеням обучения.

A.J.Quliyev

Scientific and methodical bases of the development of chemical concepts in the course of chemistry secondary school

SUMMARY

The article gives the most important educational meanings and conditions for the formation of chemical concepts in a high school chemistry course. It is shown that the formation and development of basic chemical concepts are carried out sequentially along the levels of training.

Açar sözlər: anlayış, empirik, nəzəri, dərkətmə.

Ключевые слова: понятие, эмпирический, теоретический, восприятие.

Key words: concept, empirical, theoretical comprehension.